

ΟΙ ΕΝ ΤΗ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΠΑΡΙΣΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΟΥ

ΚΟΣΜΗΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Α'

Γ ε ν ι κ ᾶ

1. Ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (Bibliothèque Nationale) τῶν Παρισίων, μία, ὡς γνωστόν, τῶν πλουσιωτέρων βιβλιοθηκῶν τοῦ κόσμου, περιλαμβάνει καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν ἑλληνικῶν λειτουργικῶν χειρογράφων, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι ἀνυπολόγιστου ἀξίας. Ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν μνειάν καὶ σύντομον περιγραφὴν μόνον τῶν κωδίκων ἐκείνων, οἵτινες περιέχουσι κείμενα λειτουργικῶν καὶ δὴ κυρίως τῶν ἑλληνικῶν βυζαντινῶν λειτουργικῶν τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῶν Προηγιασμένων Δώρων. Ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν κωδίκων τούτων, ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἀναγραφῆς γενικώτερον τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων, ἀναφέρουσι καὶ οἱ Swanison¹, Brightman², Pl. de Meester³ κλπ. ἐν τοῖς συγγράμμασί των. Οὗτοι βεβαίως ποιοῦνται γενικώτερον μνειάν οὐ μόνον τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας γεγραμμένων παλαιῶν λειτουργικῶν χειρογράφων, τῶν σήμερον εἰς διαφόρους τοῦ κόσμου βιβλιοθήκας ἀποκειμένων. Ἡμεῖς εἰδικώτερον θ' ἀσχοληθῶμεν εἰς τὰ ἑλληνικὰ λειτουργικὰ χειρογράφα τῆς περιφήμου Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, τὰ ὁποῖα εἶχομεν τὴν εὐκαιρίαν διατρίβοντες ἐν τῇ πόλει ταύτῃ νὰ μελετήσωμεν καὶ ν' ἀντιγράψωμεν ἐν πολλοῖς, πρὸς ἀποσαφήνισιν ὄρισμένων λειτουργικῶν προβλημάτων, ὡς τὸ τῆς λειτουργίας τῶν προηγιασμένων καὶ τινῶν ἄλλων, ἀφορώντων εἰς τὴν ἀρχικὴν καὶ τὴν μεταγενεστέραν μορφήν τοῦ κειμένου τῶν λειτουργικῶν. Περὶ ἄλλων κωδίκων τῆς αὐτῆς Βιβλιοθήκης, περιεχόντων λειτουργικὰ λ. χ. βιβλία, ἢ συναξάρια, ἢ τυπικὰ κλπ. δὲν θ' ἀσχοληθῶμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἂν καὶ τὰ βιβλία ταῦτα ἔχουσι στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν λειτουργίαν. Μνειάν καὶ περιγραφὴν λειτουργικῶν τινῶν χειρογράφων τῆς ὡς ἄνω Βιβλιοθήκης καὶ δὴ

1. C. A. Swanison, *The Greek Liturgies*, 1884, σελ. 76 κ. ἑ.

2. M. F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, 1896, τόμ. Α' Εἰσαγωγή καὶ σελ. 309—352.

3. Ἐν *Cobrol - Leclercq*, *Dictionnaire d'archéologie chretienne*, τόμ. VI 2 σελ. 1643—1644 (Grecques - liturgies).

ἐκείνων μόνον, ἅτινα εἶναι εἰκονογραφημένα, ποιεῖται ὁ H. Bordier ἐν τῷ ἔργῳ του Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Biblioth. Nationale, Παρίσι, 1883.

2. Τα ἑλληνικὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων εἶναι περὶ τὰ τριάκοντα. Ἐξ αὐτῶν τὸ ἀρχαιότερον καὶ ἴσως τὸ σπουδαιότερον εἶναι ὁ Paris gr. 391 τοῦ ια' αἰῶνος, ἀλλὰ διασώζων παλαιοτάτην λειτουργικὴν παράδοσιν. Τὰ λοιπὰ χειρόγραφα κυμαίνονται μετὰξὺ τοῦ ιβ' καὶ τοῦ ιζ' αἰῶνος. Τρία ἔξ αὐτῶν, τὰ Paris gr. 330, 392 καὶ 409 εἶναι τοῦ ιβ' αἰῶνος, τέσσαρα, τὰ Par. gr. 112, 409 A καὶ τὰ Suppl. gr. 468 καὶ 578 εἶναι τοῦ ιγ' αἰῶνος, πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι μεταγενέστερα. Ἄλλ' ἰδοὺ εἰς χρονολογικὸς πίναξ τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ ταύτῃ ἑλληνικῶν λειτουργικῶν χειρογράφων (ὑπάρχουσι καὶ πολλὰ ἄλλα εἰς συριακὴν, κοπτικὴν καὶ ἄλλας ἀνατολικὰς γλώσσας) μετ' ἐνδειξεως τοῦ λειτουργικοῦ περιεχομένου των :

Ἀριθμὸς	Αἰὼν	Περιεχόμενον
391	ια'	Αἱ τρεῖς βυζαντιναὶ λειτουργίαι
330	ιβ'	» » »
392	>	Λειτουργίαι Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου (εὐχολόγιον)
409	>	Λειτουργία Βασιλείου—Εὐχαὶ Πεντηκοστῆς (εἰλητ.)
112	ιγ'	» Χρυσοστόμου
Suppl. 468	>	» Βασιλείου
Suppl. 578	>	» » (εἰλητάριον)
409 A	>	Λειτουργία Χρυσοστόμου (εἰλητάριον)
Suppl. 469	ιδ'	» » (ἡμιτελής)
328	>	Αἱ τρεῖς βυζαντιναὶ λειτουργίαι
325	>	Λειτουργίαι Βασιλείου καὶ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ
Suppl. 613	>	Λειτουργία Χρυσοστόμου (εἰλητάριον)
Suppl. 915	>	» » »
324	ιδ'—ιε'	Αἱ τρεῖς βυζαντιναὶ λειτουργίαι (εὐχολόγιον)
327	ιε'	Λειτουργίαι Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου
2509	>	» Ἰακώβου, Βασιλείου, Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου (ὄχι προηγιασμ.)—Εὐχολόγιον
408	>	Λειτουργία Βασιλείου
411	>	» Χρυσοστόμου
1260	>	» Πάπα Γρηγορίου (ὄχι προηγιασμένη)
323	>	Ἀνάγλαμα ἑλληνικῆς λειτουργίας (βλ. κατωτέρω)
Suppl. 577	>	Λειτουργία Χρυσοστόμου (εἰλητάριον)
Suppl. 476	>	Λειτουργίαι Ἰακώβου καὶ Πέτρου
326	ιε'—ιστ'	Αἱ τρεῖς βυζαντιναὶ λειτουργίαι
347	ιστ'	Λειτουργίαι Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου
322	>	Λειτουργία Πέτρου κλπ.
393	>	» Χρυσοστόμου, Προηγιασμένων κλπ.
Suppl. 303	>	Λειτουργίαι Ἰωκώβου, Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου
Suppl. 177	ιζ'	Αἱ τρεῖς βυζαντιναὶ λειτουργίαι

3. Ἐἵς τινας τῶν κωδίκων τούτων περιέχεται καὶ ποικίλη ἄλλη λειτουργικὴ ὕλη, ἥτοι ἀκολουθίαι τῶν λοιπῶν μυστηρίων ἢ τινων ἐξ αὐτῶν (χειροτονία, γάμος κλπ.), ἢ καὶ ἄλλων ἱεροτελεστιῶν. Ταῦτα εἰς τὸν ἀνωτέρω πίνακα σημειοῦμεν ὡς εὐχολόγια. Ἄλλοι τινὲς κώδικες περιέχουσιν ὑπομνήματα ἢ ἐρμηνείας τῆς λειτουργίας, ὡς οἱ Pag. 1315 (ιγ' αἰών), 2500, 2511, 2762 (ιε' αἰών), 1083 (ιστ' αἰών) κλπ. μετ' ἄλλης ποικίλης ἐκκλησιαστικῆς καὶ θεολογικῆς ὕλης. Ἄλλα καὶ μεταγενέστερά τινα λειτουργικὰ χειρόγραφα ἀπόκεινται εἰς ἑτέρας βιβλιοθήκας τῶν Παρισίων.

Β'

Οἱ λειτουργικοὶ κώδικες καθ' ἑαυτοῦς

1. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν ἐκείνων ἐκ τῶν ἀνωτέρω κωδίκων, οἵτινες παρουσιάζουσι μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐξέτασις αὕτη θὰ ὀδηγήσῃ καὶ εἰς πληρεστέραν ἐκτίμησιν αὐτῶν, εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι τινὲς τῶν κωδίκων τούτων εἶναι ἀνυπολογίστου ἀξίας. Δέον ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ χειρογραφικαὶ καὶ ἄλλαι ἐνδείξεις πρὸς καθορισμὸν τῆς ἡλικίας καὶ τοῦ τόπου προελεύσεως τῶν πλείστων ἐκ τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι πενιχρόταται, ἢ ἑλλείπουσιν ἐντελῶς, ὁ δὲ σχετικὸς κατάλογος τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης καὶ αἱ σχετικαὶ εἰδήσεις εἰς τὴν διεθνήν λειτουργικὴν βιβλιογραφίαν ἀτυχῶς περιέχουσι καὶ τινὰς παρανοήσεις καὶ ἀνακριβείας ἐν προκειμένῳ.

2. Ὁ Pag. gr. 391 παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον καὶ περὶ αὐτοῦ θ' ἀσχοληθῶμεν λεπτομερέστερον ἐν εἰδικῇ πραγματείᾳ περὶ τῆς πρώτης μορφῆς τῆς λειτουργικῆς χειρογραφικῆς παραδόσεως. Κατὰ τὸν Bordier¹ εἶναι τοῦ ια' αἰῶνος, εἰς τὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ιβ' αἰῶνος, ἀλλ' ἡ γνώμη τοῦ Bordier φαίνεται ὀρθοτέρα. Εἶναι τομίδιον ἀποτελούμενον ἐξ 97 φύλλων ἐκ περιγραμνῆς. Ἡ στάχσις εἶναι πολὺ παλαιὰ ἐκ ξύλου περικεκαλυμμένον ἀτέχνως πως διὰ δέρματος. Ὁ κώδιξ οὗτος περιέχει μόνον τὰς τρεῖς βυζαντινὰς λειτουργίας. Ἡ γραφὴ εἶναι εὐανάγνωστος καὶ ἐπιμελημένη. Μικρὰ καλλιτεχνικὴ εἰκὼν ἐγχρωμος τοῦ Χρυσοστόμου κοσμεῖ τὴν πρώτην σελίδα, ἀτυχῶς ὅμως τὰ χρώματα αὐτῆς ἔχουσιν ἀμαρτωθῆν ἐκ τοῦ χρόνου. Ὑπῆρχε καὶ ἑτέρα εἰκὼν μεταξὺ τῶν φύλλων 79 καὶ 80, παριστῶσα τὸν συγγραφέα τῆς λειτουργίας τῶν προηγησιαμένων, ἀποκοπεῖσα ἀτυχῶς ὑπὸ βεβήλου χειρός.

Ἡ μορφή τοῦ κειμένου εἶναι παραπλησία πρὸς τὴν τοῦ κώδικος τοῦ Barberini μὲ ἀσημάντους μᾶλλον διαφοράς, ὅπερ μαρτυρεῖ προφανῶς τὸ ἀρχαϊκὸν τῆς διασωζομένης ἐν αὐτῷ λειτουργικῆς παραδόσεως. Ἐνισχύεται δ' ἡ ἐκδοχὴ αὕτη καὶ ἐξ ἄλλων ἐσωτερικῶν ἀποδείξεων. Οὕτω γίνεται λ. χ.

1. Μν. ἔρ. σελ. 138.

λόγος οὐχὶ περὶ ἐνός, ἀλλὰ περὶ πλειόνων ποτηρίων («καὶ λαμβάνει ὁ ἱερεὺς ἐκ τοῦ ἁγίου σώματος μερίδα καὶ βάλλει εἰς τὰ ποτήρια λέγων») κλπ. (λειτουργία Χρυσοστόμου καὶ Μ. Βασιλείου). Ἄτυχῶς οὐδεμία ἄλλη ἔνδειξις τοῦ κώδικος ἐπιτρέπει νὰ συναγάγωμεν πλείονα συμπεράσματα.

3. Ὁ Paris gr. 330 εἶναι ὡσαύτως ἐκ περγαμηνῆς, μεγαλύτερου σχήματος ἢ ὁ 391 καὶ περιέχει ὡσαύτως τὰς τρεῖς βυζαντινὰς λειτουργίας καὶ δὴ τοῦ Χρυσοστόμου (φ. 1 - 30), τοῦ Μ. Βασιλείου (φ. 31 - 63) καὶ τῶν προηγιασμένων, ἣν ἐπιγράφει «Ἡ θεία καὶ ἱερά λειτουργία τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς». Ἐν ἀρχῇ τοῦ κώδικος ἡ σημείωσις ἢ διαλαμβάνουσα τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἐκ παραδρομῆς χαρακτηρίζει τὸ τμήμα τοῦτο ὡς «officium aquae benedictae (63)», ἐν ᾧ πρόκειται περὶ τῆς λειτουργίας τῶν προηγιασμένων. Ἀρχεται δὲ ἡ λειτουργία αὕτη διὰ τῆς εὐχῆς τῆς εἰσόδου, ὅπερ ἀποτελεῖ ἕως μοναδικῆν περίπτωσιν καὶ παραλείπει, ὡς καὶ τινες ἄλλοι παλαιοὶ κώδικες, τὴν εὐχὴν τοῦ χερουβικοῦ. Τὰ διακονικὰ ἀναφέρονται ἐν συντομίᾳ. Λάθη ὀρθογραφικὰ οὐκ ὀλίγα παρατηροῦνται εἰς τὸ κείμενον («κατήχισις», «ἀνάστυσον» κ.τ.τ.).

4. Οἱ Paris gr. 409 καὶ 409 A εἶναι εἰλητάρια ἐκ περγαμηνῆς διαφόρου χρονολογίας¹. Τὸ μὲν πρῶτον εἶναι τοῦ ιβ' αἰῶνος καὶ περιέχει τὴν λειτουργίαν, ὡς καὶ τὰς εὐχὰς τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ Μ. Βασιλείου, τὸ δὲ δεύτερον εἶναι τοῦ ιγ' αἰῶνος καὶ περιέχει τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου γεγραμμένην μόνον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως. Τὸ δεύτερον περιλαμβάνει καὶ εἰκόνα τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ Paris. 409 εἶναι κεκολοβωμένον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος. Ἀρχεται ἀπὸ τῆς δευτέρας ἀρχῆς τῶν πιστῶν «Ὁ Θεὸς ὁ ἐπισκεψάμενος ἐν ἑλέει» κλπ. λήγει δὲ πρὸ τῆς ἐκφωνήσεως «Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν» κλπ. πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τῶν διπτύχων τῶν ζώντων.

5. Ὁ Paris. gr. 328 (ιδ' αἰῶνος) περιέχει τὰς τρεῖς βυζαντινὰς λειτουργίας, Χρυσοστόμου (φ. 1), Βασιλείου (φ. 95) καὶ προηγιασμένων δώρων (φ. 133), ὡς καὶ ἐπιστολάς, εὐαγγέλια καὶ διαφόρους εὐχὰς (φ. 224) καὶ ἀποσπάσματα ἐκ ψαλμῶν. Τὴν προηγιασμένην ἐπιγράφει «λειτουργίαν τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς». Αὕτη ἀρχεται ἀπὸ τῆς «εὐχῆς τῆς προθέσεως», εὐθύς δὲ μετὰ ταῦτα περιλαμβάνει καὶ «εὐχὴν τοῦ θυμιάματος». Περιέχει δὲ καὶ εὐχὴν «λεγομένην ἐν τῷ εἰσόρχεσθαι τὰ ἅγια δῶρα», ἣτις εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Π. Τρεμπέλα δημοσιευομένη ἐν σελ. 213 τῶν «Τριῶν λειτουργιῶν» (1935) «Δόξα, Χριστέ, τῷ ἑλέει σου...» (κῶδ. Ἑθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. 685, κατὰ τὸν Τρεμπέλαν Κ.).

1. Καὶ ἐνταῦθα ὁ σχετικὸς κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης ἀναγράφει προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ὅτι ἀμφότερα τὰ εἰλητάρια περιέχουσι τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου.

6. 'Ο Paris. gr. 325 (ιδ' αἰών) εἶναι γεγραμμένος ἐπὶ παπύρου. Ὅλιγα τινὰ φύλλα αὐτοῦ ἔχουσιν ἐκπέσει. Οὗτος προέρχεται ἐξ Ἀλεξανδρείας καὶ περιέχει τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου ὡς ἐτελεῖτο ἐν Αἰγύπτῳ ὡς καὶ τινα λειτουργίαν «τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου»¹. Ὅτι προέρχεται ἐξ Ἀλεξανδρείας φαίνεται καὶ ἐκ τῆς εὐχῆς: Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἁγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου ἀρχιερέως ἡμῶν ἀββᾶ δεῖνος Πάπα καὶ Πατριάρχου τῆς μεγαλοπόλεως Ἀλεξανδρείας (προσθήκη ἐν τῷ περιθωρίῳ: Προσεύχεσθε ὑπὲρ τὸν ἀρχιερέως ἡμῶν (sic). Παραπλεύρως τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ὑπάρχει ἀραβικὴ μετάφρασις. Περὶ τοῦ ἰδιορρυθμοῦ τούτου χειρογράφου πρβ. καὶ Brightman μν. ἔρ. σελ. XVXV καὶ Renaudot, Liturgiarum orientalium collectio, τόμ. α' σελ. XCII. Ἡ ὑπὸ τοῦ Τρεμπέλα² καὶ ἄλλων μνημονευομένη σημείωσις ἐν τῇ ἀλεξανδρινῇ λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν παρ' Αἰγυπτίοις προηγιασμένην τοῦ ἀπ. Μάρκου, περιέχεται εἰς τὸν κώδικα τοῦτον (φ. 38), ὃν ἐχρησιμοποίησεν εὐθρέως ὁ Renaudot, δημοσιεύσας βάσει αὐτοῦ καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ Γρηγορίου.

7. 'Ο Paris gr. 324 εἶναι τοῦ ιδ' - ιε' αἰῶνος, ἐκ βόμβυκος, περιέχει δὲ τὰς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου (φ. 2), Χρυσοστόμου (φ. 24), Προηγιασμένων δώρων (φ. 37), «τοῦ ἁγίου φωτισμοῦ τῶν ἁγίων Θεοφανείων» (φ. 47) καὶ ἐν τέλει «ἀκολουθίαν εἰς μνήστρα» (φ. 75). Ἡ τρίτη λειτουργία ἐπιγράφεται «Ἡ θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων». Παρατηροῦνται ἰδιορρυθμίαι, ὡς καὶ ὀρθογραφικὰ λάθη («ἐνώτρησαι», «ὀδηγὸν ἡμᾶς» «ἐλιτὸν» κλπ.).

8. 'Ο Paris gr. 2509 (ιε' αἰών) εἶναι κυρίως εὐχολόγιον γεγραμμένον ἐπὶ παπύρου καὶ περιέχει τὰς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου (φ. 190), τοῦ Βασιλείου (φ. 210), τοῦ Χρυσοστόμου (φ. 231) καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου (φ. 237). Θὰ ὑπέθετέ τις ὅτι ἡ τελευταία αὕτη εἶναι ἡ λειτουργία τῶν προηγιασμένων, ἢ εἰς Γρηγόριον τὸν Διάλογον, Πάπαν Ρώμης (†604) ἀποδιδόμενη, πρόκειται ὁμως ἐνταῦθα περὶ μεταφράσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας. Εἰς τὸν Paris. gr. 1200 περιέχεται ὡσαύτως ἡ αὕτη λειτουργία (βλ. κατωτέρω). Τὸ χειρόγραφον περιλαμβάνει καὶ τὸ τυπικὸν τῶν χειροτονιῶν ἀναγνώστου, ὑποδιακόνου, διακόνου, πρεσβυτέρου καὶ ἐπισκόπου καὶ ἄλλα τινὰ, ὡς λ. χ. προπαρασκευὴν εἰς τὴν λειτουργίαν. Τὸ κείμενον τῆς ἐν τῷ κώδικι τούτῳ περιλαμβανομένης λειτουργίας Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου ἐδημοσίευσεν ὁ Swanison³ παραλλήλως πρὸς τὸ κείμενον ἄλλων παλαιῶν χειρογράφων. Τοῦ κώδικος τούτου τὸ κείμενον ἀνάγεται πιθα-

1. Πρόκειται περὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Ταύτην ἔχει δημοσιεύσει ὁ Renaudot, Liturgiarum orientalium collectio, τόμ. α', σελ. 85—115).

2. Μν. ἔρ. σελ. 195.

3. Μν. ἔρ. σελ. 215—332 (τρίτη στήλη).

νώτατα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ιβ' αἰῶνος (ὡς πρὸς τὴν λειτουργίαν ταύτην), ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μνείας Ἰωάννου τοῦ Πατριάρχου (ὅστις εἶναι ἴσως Ἰωάννης δ' Θ', 1111 - 1134), ὡς καὶ Θεοδούλου τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὅστις ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ὁ ἀρχιερατεύσας ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀρχιεπίσκοπος Θεόδουλος ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Οἱ δὲ μνημονευόμενοι βασιλεῖς εἶναι Ἰωάννης Β' ὁ Κομνηνὸς καὶ Εἰρήνη (1118 - 1143) καὶ ἡ χήρα τοῦ Ἀλεξίου βασίλισσα Εἰρήνη. Ἐὰν οὕτως ἔχωσι τὰ πράγματα, τότε τὸ χειρόγραφον προέρχεται ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν λειτουργικὴν εἰκόνα τῆς ἐπαρχίας ταύτης.

9. Ὁ Paris suppl. gr. 476 (ιε' αἰὼν) εἶναι γεγραμμένος ἐπίσης ἐπὶ παπύρου καὶ περιέχει τὰς λειτουργίας Ἰακώβου καὶ Πέτρου. Καὶ τούτου τοῦ κώδικος ἐποιήσατο χρῆσιν ὁ Swainson ἐν ἀντιβολῇ πρὸς ἕτερα χειρόγραφα διὰ τὸ κείμενον τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου. Φαίνεται δ' ὅτι εἶναι καὶ οὗτος ὁ κώδιξ ἀντίγραφον παλαιότερου κώδικος, πιθανώτατα τοῦ τέλους τοῦ ιβ' αἰῶνος, καὶ ὅτι προέρχεται ἐκ Παλαιστίνης¹.

10. Ὁ Paris gr. 1260 (ιε' αἰὼν), ἐπὶ παπύρου ὡσαύτως γεγραμμένος, περιέχει μετὰ ἄλλων (συγγραφῶν Γεωργίου τοῦ Μετοχίτου) καὶ τινὰς ἀκολουθίας καὶ δὴ τὴν «θεῖαν λειτουργίαν Γρηγορίου Πάπα Ρώμης καὶ ὅπως δεῖ ἱεουργεῖν κατὰ τὰς ἐορτάς». Καὶ ἐνταῦθα ὁμοῦς δὲν πρόκειται περὶ τῆς γνωστῆς προηγιασμένης λειτουργίας, ἀλλ' ὡς καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ περιγραφέντι Paris gr. 2509, περὶ λειτουργίας τινὸς ρωμαϊκῆς ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει², ἀποδιδομένης εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Α'. Καὶ ἐν τῷ τέλει τῆς λειτουργίας ὑπάρχει σημείωσις: «Τέλος τῆς λειτουργίας τοῦ ἱερωτάτου Γρηγορίου τοῦ φωστήρος τῆς Ἐκκλησίας καὶ Πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης χρηματίσαντος ἐν τοῖς χρόνοις Θεοδοσίου» (πρόκειται προφανῶς περὶ χρονολογικοῦ σφάλματος).

11. Ὁ Paris gr. 323 (ιε' αἰὼν), ἐκ βόμβυκος, περιέχει ἐν ἀμάλγαμα λειτουργίας συντεθειμένης ἐκ τῶν λειτουργιῶν Ἰακώβου καὶ Μ. Βασιλείου μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως. Ἐκάστη δηλ. σελὶς διαιρεῖται εἰς δύο στήλας καὶ ἀριστερὰ μὲν ὑπάρχει τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, δεξιὰ δ' ἡ λατινικὴ μετάφρασις. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς περιέργου ταύτης λειτουργίας ἔχει ὡς ἑξῆς (σελ. 1): «Λειτουργία ἑλληνικὴ ἐκ τῶν λειτουργιῶν τῶν ἁγίων Ἰακώβου καὶ Βασιλείου συνταχθεῖσα μετὰ λατίνης μεταφράσεως». Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιε' αἰῶνος, ὅτε ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Η' (1423—1448) ἐγένοντο ἀπόπειραι πρὸς ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, πολλὰ προσπάθειαι κατεβάλλοντο ἐπίσης ὅπως καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν γενικώτερον λάβωσι γινῶσιν τῆς λειτουργίας τῆς

1. Brightman, μν. ἔρ. σελ. Γ'.

2. Περὶ τῆς λειτουργίας ταύτης θ' ἀσχοληθῶμεν ἀλλοῦ εἰδικῶς.

Δύσεως καὶ οἱ τῆς Δύσεως γνωρίσωσι καλύτερον τὴν βυζαντινὴν λειτουργίαν, οὕτω δὲ ἐξηγοῦνται καὶ αἱ μεταφράσεις εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῶν κωδίκων Paris gr. 2509 καὶ 1260 καὶ τὸ ἀμάλγμα μετὰ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Paris gr. 323.

12. Ὁ Paris gr. 326 (ιε'—ιστ' αἰών) εἶναι κυρίως εὐχολόγιον περιέχον τὰς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου (φ. 1), τοῦ Μ. Βασιλείου (φ. 22) καὶ τὴν προηγιασμένην (φ. 55), ὡς καὶ «Ἀποστολοευαγγέλια εἰς διαφόρους ἡμέρας» (φ. 65) καὶ διαφόρους ἄλλας ἀκολουθίας (φ. 70). Ἐν τέλει τῶν λειτουργιῶν ὑπάρχει ἡ σημείωσις· «Ἐγράφησαν αἱ λειτουργίαι αὗται παρ' ἑμοῦ Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Ζαγορινοῦ, υἱοῦ τοῦ Χρυσοβελόνη». Ὑπάρχουσι λάθη τινὰ ὀρθογραφικὰ καὶ συντακτικὰ («ἐν τῇ ἀγία προθέσει», «εἰσελθόντος τοῦ ἱερέως... καὶ τὴν ἱερὰν ἐνδυσάμενος στολὴν» κλπ.), ἀλλ' ἡ γραφὴ εἶναι καλλιγραφικὴ καὶ εὐανάγνωστος.

13. Ὁ Paris. suppl. gr. 303 (ιστ' αἰών). Περιέχει τὰς λειτουργίας τῶν Ἰακώβου, Μ. Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, ὡς καὶ τὸν εἰς τὸν πατριάρχην Πρόκλον ἀποδιδόμενον λόγον «Περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας». Ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ δὴ πρὸς διαφώτισιν τοῦ καρδινάλιου Καρόλου τῆς Λωρραίνης (1554—1574), ζητήσαντος προφανῶς νὰ πληροφορηθῇ τὰ περὶ τῶν ἀνατολικῶν λειτουργιῶν.

14. Ὁ Paris gr. 393, ἐπὶ παπύρου, ἀντιγραφεῖς (ἐν μέρει) κατὰ τὸ 1516 ἐν Ναυπάκτῳ ὑπὸ Κάρλου (Καρόλου) τινός, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῆς σημειώσεως· «Μνήσθητι, Κύριε, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου Κάρλου τοῦ γράψαντος». Περιέχει τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ «τὴν θεῖαν λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων τοῦ ἁγιωτάτου Γρηγορίου Πάπα Ρώμης» (σελ. 45 κ.ε.), ὡς καὶ ἄλλα τινά.

15. Ὁ Paris suppl. gr. 177 (ιζ' αἰών) ἐπὶ παπύρου. Περιλαμβάνει τὰς τρεῖς βυζαντινὰς λειτουργίας, τὰ περὶ χειροτονιῶν λειτουργικῶς καὶ ἄλλας τινὰς ἀκολουθίας (ἀγιασμοῦ, συγχωρητικὴν εὐχὴν κλπ.). Εἶναι ἐκ τῶν σχετικῶς ὀλίγων εἰκονογραφημένων κωδίκων καὶ ἐπιμελεημένος. Ὁ κώδιξ ἀνήκεν ἄλλοτε εἰς τοὺς Ἰησουίτας τῆς Λυών.

16. Ἐνταῦθα δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον ν' ἀναφέρωμεν καὶ τοὺς Paris gr. 384—388 καὶ 402, περιέχοντας τυπικά, ἐξ ὧν σπουδαιότερος ἴσως ὁ Paris gr. 385 (ιδ' αἰών), ἐπὶ παπύρου, περιέχων ἀξιόλογον ἀντίγραφον τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα.

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις τὰ περὶ λειτουργικῶν κωδίκων τῆς ἐν Παρισίοις Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης.